

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАЙНЯТОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ

Юридичний інститут «Інститут повітряного і космічного права» НАУ

У статті розглядаються питання праці та зайнятості засуджених в установах виконання покарань та даються рекомендації щодо удосконалення використання праці засуджених.

Демократизація та гуманізація усіх сфер суспільного життя повинні підняти на більш високий рівень систему виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі засуджених. Ця категорія громадян, так само як і будь-який вільний громадянин України, відповідно до Конституції України і вітчизняного законодавства має право на працю. Зокрема, стаття 43 Конституції України проголошує, що право на працю поширюється і на осіб, які відбувають карні покарання в місцях позбавлення волі, з урахуванням обмежень, що передбачають можливість залучення їх до певних видів робіт, встановлених чинним законодавством України.

Протягом тривалого історичного періоду проблема трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі не була в юридичній науці предметом глибокого і всебічного аналізу. Це обумовлювалося тим, що однією з традиційно домінуючих тенденцій у сфері праці України було стійке перевищення попиту на робочу силу над її пропозицією, по-перше, і можливість, у більшості випадків, використовувати засуджених на низькооплачуваній, примітивній роботі як дешеву робочу силу, по-друге. Однак перехід економіки України на ринкові умови господарювання, включаючи створення реального ринку праці України як одного з найважливіших її складових, вимагає здійснення глибокого і всебічного наукового аналізу проблеми трудової зайнятості населення України у цілому, і трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі, зокрема.

Становлення ринкової економіки і супутнє цьому виникнення великої кількості організаційно-правових форм підприємств і організацій, заснованих на різних формах власності, зміцнення їх економічної і юридичної самостійності, зміна ролі держави в галузі трудової

зайнятості обумовили необхідність розробки концепції трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі, яка адекватно відбиває нові економічні і юридичні умови життя українського суспільства і шляхи її вирішення в умовах ринку. При цьому завдання полягало в тому, щоб знайти шляхи розробки відповідних правових інститутів, покликаних забезпечити ефективне вирішення питань, пов'язаних із трудовою зайнятістю цієї частини населення України.

Важливою складовою соціально-економічної системи, необхідною умовою і формою життєдіяльності людини, а також фактором суспільного відтворення в цілому виступає зайнятість населення. Саме в сфері зайнятості людина реалізує своє конституційне право на працю, а праця є основною умовою формування рівня життя населення і одночасно економічної могутності держави, її національної безпеки. В зв'язку з цим зайнятість є об'єктом дослідження багатьох наук і розглядається з різних позицій.

В сучасній економічній літературі існують різні трактування сутності зайнятості, її форм, видів, типів, функцій, методів забезпечення, результативності тощо.

Так, в енциклопедичному словнику з економіки, зайнятість визначається як «сукупність економічних відносин, пов'язаних з участю населення в усіх видах діяльності» [1], а в підручнику з економіки за редакцією Б.А.Райзберга зайнятість трактується як «міра залучення людей до трудової діяльності та ступінь задоволення їх потреби у праці, забезпечення робочими місцями» [2]. Із порівняння цих визначень видно, що в них реалізовані різні підходи до категорії «зайнятість». У першому випадку акцент зроблений на економічних відносинах, а в другому – на забезпеченні робочими місцями. потреби людей у

праці. Отже, обидва ці визначення не є вичерпними. Вдалу спробу дати комплексне визначення сутності зайнятості зробив, на нашу думку, С.В.Мочерний, який під зайнятістю розуміє певну «сукупність соціально-економічних відносин між людьми з приводу забезпечення працездатного населення робочими місцями, формування, розподілу та перерозподілу трудових ресурсів з метою його участі в суспільно корисній праці і забезпечення розширеного, нормального відтворення робочої сили» [3]. Як бачимо, автор розглядає не тільки економічні, але соціальні відносини з приводу забезпечення працездатного населення робочими місцями, підкреслюючи можливість розширеного відтворення робочої сили. Такого ж погляду притримується В.М.Петюх, який вважає, що «зайнятість – це сукупність економічних, правових, соціальних, національних та інших відносин, пов'язаних із забезпеченням працездатного населення робочими місцями та їх участю в суспільно корисній діяльності, що приносить їм заробіток або доход (прибуток)» [4]. Розширивши спектр відносин за рахунок правових і національних, автор акцентує увагу на забезпеченні працездатного населення робочими місцями. То ж можна вважати, що В.М.Петюх передбачає необхідність регулювання цього процесу. Важливість регулюючих аспектів суспільно-економічних відносин щодо зайнятості підкреслюють В. В. Онікієнко і Н.І.Коваленко. На їхню думку, «зайнятість... – це система суспільно-економічних відносин, які регулюють забезпечення економічно активного населення робочими місцями, форми його участі у суспільному виробництві, а також відтворення, розподіл та перерозподіл трудоактивних громадян і визначають якість життя населення» [5]. Відзначимо у цьому визначенні орієнтацію авторів на економічно активне населення, яке є реальним постачальником робочої сили на ринку праці, та залежність якості життя від участі у суспільному виробництві. Разом з тим ці автори вважають, що регулюючі аспекти зайнятості необхідні на перехідному етапі до ринку. На нашу думку, ринок праці як специфічний і такий, що повинен розвиватися в напрямі його соціалізації, завжди повинен бути об'єктом регулювання.

Не можна обійти стороною визначення зайнятості, яке подається в Законі України «Про зайнятість населення». В ньому зайнятість

визначається як «...діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, і така, що, як правило, приносить їм доход у грошовій або іншій формі»[6]. Аналізуючи це визначення, неважко помітити, що під нього підпадає будь-яка діяльність, у тому числі і кримінальна, оскільки вона також пов'язана із задоволенням особистих потреб і приносить доход.

В цьому зв'язку вважаємо, що методологія визначення сутності категорії «зайнятість» повинна виходити із встановлення взаємозв'язків її з категоріями «діяльність» і «праця». Під діяльністю ми розуміємо форму активного ставлення людини до дійсності, спрямованого на досягнення свідомо визначених цілей, які пов'язані із створенням суспільно корисних матеріальних і духовних цінностей, наданням послуг та засвоєнням суспільного досвіду. Наявність цих атрибутивних ознак діяльності є необхідною умовою для визначення тих або інших форм та видів зайнятості населення.

Щодо зайнятості населення в сфері економічної діяльності, то визначальною для неї є категорія «праця» як свідомо, доцільна, соціально корисна діяльність, спрямована на виробництво матеріальних і духовних благ, надання різноманітних послуг. Саме стосовно цієї зайнятості і розглядаються такі характеристики, як повна, продуктивна, ефективна, раціональна. Суб'єктом її є економічно активне населення, отже зайнятість можна визначити як сукупність соціально-економічних відносин щодо участі економічно активного населення в суспільно корисній діяльності та забезпечення розширеного відтворення людських ресурсів.

Суспільно корисна праця, крім природної і необхідної умови існування суспільства, виступає як суспільне явище, тому що в процесі трудової діяльності люди вступають один з одним у різні взаємини відповідно до настанов, які панують у суспільстві.

У радянський період учені виходили з того, що праця засуджених до позбавлення волі є складовою частиною всієї суспільної праці, планово організованої як у межах одного підприємства, так і в масштабах усієї держави [7]. При цьому малося на увазі, що в соціально-економічному аспекті засуджений є працівником, праця якого, навіть при наявності цілого ряду обмежень, за своїм змістом і суттю мало чим відрізняється від праці вільного громадянина. Вважалось, що розходження в умовах і

характері праці засуджених і вільних працівників не змінюють його соціальної природи (не виводять його за загальні рамки), а є результатом конкретної цільової спрямованості. наслідком якої є диференціація умов праці для різних категорій працюючих засуджених.

Як обґрунтування висновку про близькість праці засуджених і праці вільних громадян розглядалися система охорони й організації праці засуджених, економіка виправних установ. Основним же аргументом була оплата праці засуджених, яка здійснювалася по діючих у народному господарстві нормах і розцінках, що принципово відрізняло радянську виправно-трудова систему від закордонних пенітенціарних систем, де за працю засуджені не одержували заробітної плати, а передбачалася виплата грошової винагороди, яка не завжди відповідала витраченим зусиллям.

Підкреслювалося, що в правовому регулюванні праці засуджених чітко виявляються основні риси правового регулювання праці вільних працівників, що є її характерною рисою. Праця засуджених регулюється загальними нормами чинного трудового права за винятком тих обмежень, що випливають із самого факту позбавлення волі й каральної функції. Таким чином, у виправно-трудова законодавстві закріплювалися умови праці засуджених, як різних категорій працівників, з урахуванням характеру цієї праці і цілей її використання. Причому відмінності від загальних умов праці могли коливатися від незначних до досить істотних залежно від конкретної цільової настанови та задачі, яка вирішувалася застосуванням праці засуджених.

До окремої категорії, зокрема, відносилася робоча сила засуджених в УВП особливого режиму. При тому, що цільова спрямованість застосування такої праці законодавством не була визначена, використовували цих осіб переважно на важких роботах. Утім, на практиці дана вимога закону, як правило, не дотримувалася в силу організаційних причин. Тому характер праці особливо небезпечних рецидивістів і осіб, яким страта була замінена позбавленням волі, практично нічим не відрізнявся від характеру праці інших категорій засуджених.

На сучасному етапі аргументи про те, що праця засуджених є виховною, продуктивною, підлягаючою охороні, що вона поєднана із загальноосвітнім і професійно-технічним навчанням, є також доказом її тотожності з працею

вільних працівників. Ми вважаємо, що не може викликати заперечення й той факт, що за своїми основними соціально-економічними характеристиками праця засуджених до позбавлення волі є різновидом суспільної праці. Її відмінність від праці інших працівників обумовлена цільовою спрямованістю, наявністю спеціального правового регулювання окремих правовідносин, що виникають у процесі залучення засуджених до праці, і специфічними особливостями організації праці в місцях позбавлення волі.

Набирає силу і розширює свій вплив ринок праці як система соціальних і юридичних норм і нормативів, які забезпечують відтворення, обмін і використання робочої сили. Являючись сукупністю суспільно-економічних відносин між власником робочої сили – вільним громадянином і покупцями цієї робочої сили – підприємцями, ринок праці виступає одним з основних елементів ринкової економіки так само як товарний ринок або ринок інформації.

Для ефективного функціонування ринкового механізму необхідний ряд умов, що відносяться до сфери економічних і соціально-політичних відносин, серед яких насамперед виділяються повна самостійність і незалежність суб'єктів, що діють на ринку, у сполученні з їхньою економічною відповідальністю. На наш погляд, останню обставину ставить під сумнів можливість повноцінної участі засуджених у відносинах, що складаються на ринку праці. Оскільки здатність до праці невіддільна від особистості носія цієї здатності, діяльність засуджених на ринку праці визначається не тільки чисто економічними законами, але і дією умов, у яких вони виявляють себе як учасники ринкових відносин. Такими умовами, зокрема, є обмеження, які випливають з вироку суду, ізоляції і режиму відбування покарання. До числа таких умов можна віднести вимоги до забезпечення ізоляції засуджених до позбавлення волі, режиму відбування покарання, а також потенційні можливості установ, що виконують покарання, до організації трудової зайнятості засуджених.

Тому засуджені, які володіють здатністю до праці, як і всі інші носії робочої сили, на наш погляд, є сегментом зайнятості, однак і не можуть розглядатися як повноцінні її суб'єкти. Будучи власниками своєї робочої сили, вони при цьому не є вільними громадянами. Засуджені до позбавлення волі не можуть самостійно розпоряджатися своїми здібностями до праці навіть у

межах виправної установи, оскільки місце і вид роботи визначається адміністрацією установи (ст. 59 КВКУ) [8]. Разом з тим, трудова діяльність засуджених істотно не змінює їхній статус як учасника ринкових відносин, оскільки можливість її здійснення значною мірою залежить від волі адміністрації виправних установ. Саме адміністрацією приймається рішення про відповідність цього виду трудової діяльності вимогам режиму відбування покарання і визначаються можливості для її організації в установі. Крім того, через перераховані вище обмеження засуджені не можуть самостійно здійснювати трудову діяльність у повному обсязі без посередництва адміністрації установ. Досить спірним виглядає і питання про їхню здатність (можливість) нести повноцінну економічну відповідальність у процесі здійснення трудової діяльності. Отже, засуджені виступають як специфічні суб'єкти праці, яка організується адміністрацією виправних установ, а робоча сила засуджених є специфічним сегментом зайнятості.

У той же час, робоча сила засуджених та організація їх праці в пенітенціарних установах суттєво не відрізняються від праці пересічних громадян. Але в її організації, як зазначалося вище, існують каральні елементи, що виявляються в специфічних умовах та оплаті. Оплачується праця засуджених не у відповідності з її кількістю та якістю, а за заниженим коефіцієнтом, що зумовлено необхідністю часткового покриття витрат на утримання установ виконання покарань.

Слід відмітити, що питання про відмінності між працею засуджених та працею вільних громадян недостатньо досліджене в теоретичній літературі, а в наявних висловлюваннях немає однастайності. Так, деякі автори стверджують, що характер праці позбавлених волі нічим не відрізняється від характеру праці звичайних громадян, праця у виправних установах є звичайною працею, яким зайняті мільйони працюючих, що сутність та умови праці позбавлених волі лишаються такими ж, що і на звичайних підприємствах [9]. Інші автори, навпаки, стверджують, що праця засуджених наближується до праці інших громадян, але існує ряд принципових ознак, які визначають різницю між працею позбавлених волі та працею усіх громадян [10].

З нашої точки зору, погляд, що праця засуджених нічим не відрізняється від праці інших громадян і є такою самою «звичайною»

працею, з однаковими умовами праці, не правильний. Оскільки він не відповідає сучасній дійсності, ігнорує фактично існуючі відмінності між цими видами праці, не враховує, що певні відмінності між працею засуджених та працею вільних громадян неминучі, вони будуть існувати до тих пір, поки буде існувати сама праця засуджених, бо породжуються метою та особливостями цієї праці.

Що стосується другого погляду, ми його поділяємо, однак він ще недостатньо вивчений і потребує поглиблення у зв'язку з тим, що Україна вступила до Ради Європи і ратифікувала міжнародні конвенції. Відповідно були внесені зміни до Виправно-трудоного кодексу. В результаті здійсненого дослідження автор дійшов висновку, що між працею засуджених і працею вільних громадян існують певні відмінності. Серед них можна виділити чотири найголовніших.

Перша відмінність полягає у тому, що праця засуджених не є в юридичному сенсі працею добровільною, а здійснюється в процесі відбування карного покарання за вироком суду, тобто в порядку державного примусу. Тільки в цьому значенні ми можемо говорити про «примусовий» характер даної праці.

Кримінально - виконавче законодавство зберегло обов'язковість праці засуджених (ст. 59 КВКУ). Разом з тим чинна Конституція України (ст. 43), забороняючи примусову працю, проголосила волю праці. Дана обставина послужила підставою для виникнення численних суперечок про сутність праці засуджених на сучасному етапі. У таких випадках прийнято звертатися до міжнародних пактів і конвенцій, які, гарантуючи ті чи інші права людини, допускають встановлення певних обмежень. Такі обмеження не можуть бути витлумачені як порушення міжнародних домовленостей.

Трудове право регулює відносини, що виникають з найманої праці, тобто не примусової або обов'язкової, а тієї, яка виникає як результат добровільної пропозиції людиною своїх послуг. В процесі праці можуть складатися відносини, які містять елемент примусу, і це пов'язано з організацією суспільної праці та подоланням перешкод, що мають об'єктивний характер і загрожують життю, здоров'ю людей або можуть призвести до тяжких наслідків економічного, екологічного та організаційного характеру. Вони можуть застосовуватись як тимчасовий захід по усуненню перешкод з дотриманням встановлених національним законодавством та міжна-

родними нормами умов, які обмежують можливі негативні наслідки їх застосування. Тому на нашу думку, примусова праця такого рівня примусу не суперечить природі суспільно-трудових відносин і її використання повинно бути належним чином врегульоване.

Аналіз Міжнародно-правового пакту про громадянські та політичні права свідчить, що примусова праця все ж таки є допустимою. Згідно з ст. 8 п.3 «в» цього акта, працювати, у місцях позбавлення волі засуджений зобов'язаний не тому, що його «присудили» до праці, а на підставі встановленого особливого правила, які регулює як залучення засуджених до праці, так і її характер у місці ув'язнення.

Слід також зазначити, що заміна існуючого в теперішній час у нашій державі обов'язку засуджених працювати на право працювати, тобто відмова від примусової (обов'язкової) праці в місцях позбавлення волі, не може розглядатися як проста заміна обов'язку на право, яка сама по собі призведе до позитивних результатів.

Зараз досліджується доцільність впровадження добровільної трудової діяльності серед засуджених. Результати деяких соціологічних опитувань в пенітенціарних установах свідчать про те, що за умови її введення питома вага осіб, які позитивно ставляться до праці, зростає. На нашу думку, на шляху перетворення механізму залучення до праці засуджених з обов'язку на право існує багато перешкод економічного, правового, соціального та організаційного характеру. Не всі з них можна визнати безпідставними. Але навіть якщо принцип добровільності праці стане нормою для ВТКУ, все ж відносини між засудженими та організаторами праці не будуть трудовими або такими, що їх повністю регулює трудове право.

На думку автора, в даний момент через негативні економічні і соціально-політичні процеси, які відбуваються у нашій державі, відміна примусової праці в місцях позбавлення волі була б несвоєчасною, але в подальшому вона має бути застосована як один із заходів реформування пенітенціарної системи. Треба також чітко визначити категорії засуджених, до яких доцільно буде застосовувати відміну примусової праці. До цих категорій в першу чергу слід віднести засуджених, які повинні сплачувати податки, відшкодувати матеріальні збитки фізичним та юридичним особам.

Друга відмінність – праця засуджених відрізняється від праці вільних громадян своєю метою.

Головною метою залучення засуджених до праці є виправлення і перевиховання. Цій меті підпорядковуються всі інші задачі і цілі, які стоять перед УВП стосовно засуджених.

Цілком очевидно, що така мета праці не тільки не є головною, але і зовсім не передбачається працею вільних громадян. Головною метою добровільної праці вільних працівників є створення матеріальної бази для задоволення своїх потреб та досягнення своїх власних цілей. Участь у такій праці сприяє удосконаленню моральних і фізичних якостей людей, але вільні працівники зовсім не потребують виправлення і перевиховання, що необхідно для злочинних елементів.

Третя відмінність. Одним з істотних розходжень між працею засуджених і працею вільних громадян є кара, яка неминуче присутня при організації праці засуджених.

Четверта відмінність. Праця засуджених відрізняється від праці вільних громадян за своєю продуктивністю. Багаторічною практикою УВП підтверджено, що праця засуджених менш продуктивна, ніж праця вільних громадян. Таке положення пояснюється неоднаковим розвитком факторів, від яких залежить зростання продуктивності праці, у місцях позбавлення волі й в умовах народного господарства країни.

Як вже відмічалось вище, від праці пересічних громадян праця засуджених відрізняється тим, що злочинці повинні нести тягар відповідальності за вчинені злочини, умови їхньої праці мають ряд обмежень для того, щоб вони відповідали меті покарання. Праця засуджених повинна бути суспільно-корисною, а не беззмисловою. При цьому вся виробничо-господарська діяльність УВП повинна бути підпорядкована основному завданню – виправленню і перевихованню засуджених.

Тому на сьогодні нагальними проблемами є формування нового підходу до пенітенціарних установ України і розробка нових економічних та правових норм, що регулюють зайнятість засуджених. Передусім необхідна розробка нової пенітенціарної політики, що відповідала б вимогам часу та міжнародним нормам і ґрунтувалася б на принципах суверенітету, наукової обґрунтованості і незалежності від ідеологічних настанов та рішень політичних партій, пріоритету загально-визначених людських цінностей, життя і здоров'я людини, гуманізму, милосердя, справедливості і моральності, демократичного державно-суспільного характеру управління пенітенціарною діяльністю.

даются